

تاریخ و سیره

امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریع

دکتر حسین قاضی خانی

(عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)

دکتر نعمت الله صفری فروشانی

(عضو هیئت علمی جامعه المصطفیٰ عالمیه)

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۴۰۳

قاضی خانی، حسین، ۱۳۶۵ -
تاریخ و سیره امام مهدی (عج) / حسین قاضی خانی، نعمت‌الله صفری فروشانی؛ ویراستار: علی حائری‌مجد.
قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۳.
نه، ۳۲۰ ص. -- (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۷۵۰: تاریخ اسلام: ۱۵۶)
بها: ۲۵۶۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. محمد بن حسن (عج)، امام دوازدهم، ۲۵۵ ق. - ۲. Muhammad ibn Hasan, Imam XII. ۳. مهدویت. ۴. Mahdism.
الف. صفری فروشانی، نعمت‌الله، ۱۳۴۵ - ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
BP۵۱ ۲۹۷/۹۵۹
شماره کتابشناسی ملی
ISBN: 978-600-298-521-7
۹۸۵۳۳۲۶

امام مهدی (عج)

مؤلفان: دکتر حسین قاضی خانی (عضو هیئت‌علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)، دکتر نعمت‌الله صفری
فروشانی (عضو هیئت‌علمی جامعه المصطفی‌العالمیه)
ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
ویراستار: علی حائری‌مجد
صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه
چاپ اول: زمستان ۱۴۰۳
تعداد: ۲۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم-سبحان
قیمت: ۲۵۶۰۰۰ تومان
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۹۸-۵۲۱-۷

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰
(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱
تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir
فروشگاه اینترنتی: https://shop.rihu.ac.ir
مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله، بنیان‌گذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۷۴۰ عنوان کتاب و نه نشریه علمی اشاره کرد.

این اثر به عنوان منبع درسی برای رشته های تاریخ اسلام، تاریخ تشیع، و تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) در مقطع کارشناسی ارشد تألیف شده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های مؤلفان محترم اثر، دکتر حسین قاضی خانی و دکتر نعمت الله صفری فروشانی و همچنین از ارزیاب محترم، حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدرضا جباری سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

۱	دبیاچه.....
۳	طرح‌نامه پژوهش.....
۵	نگاهی به آثار پیشینه‌ای.....
۶	۱. زندگانی امام مهدی علیه السلام
۱۱	۲. تبارشناسی.....
۱۳	۳. امر وکالت.....
۱۵	۴. دیدارها.....
۱۷	۵. توقعات.....
۱۷	۶. نشانه‌های ظهور.....
۱۹	۷. اثبات تولد.....
۲۰	۸. تطبیق روایات مهدویت.....
۲۱	۹. آثار انتقادی و شبهه افکن.....
۲۴	۱۰. تاریخ امامیه به روزگار غیبت صغری.....
۲۶	۱۱. خاندان‌ها.....
۲۷	۱۲. مستشرقان و مهدویت.....
۲۸	۱۳. آثار دانشنامه‌ای.....
۲۹	نگاهی به منابع.....
۳۱	آثار اختصاصی.....
۳۱	حدیث گرایانه.....
۳۷	کلام گرایانه.....
۴۰	آثار غیر اختصاصی.....
۴۰	حدیثی.....
۴۲	فرق و مذاهب.....
۴۳	تاریخی.....

تاریخ محور.....	۴۳
تاریخی ترکیبی.....	۴۴
رجالی.....	۴۶

فصل اول: کلیات

۱. گذری بر مفاهیم.....	۴۷
۱-۱. مهدی.....	۴۷
۱-۲. غیبت.....	۵۰
۱-۳. حیرت.....	۵۱
۱-۴. منجی.....	۵۲
۲. نگاهی به مسئله منجی گرایی.....	۵۳
۲-۱. منجی نزد یهودیان.....	۵۳
۲-۲. منجی در نگاه مسیحیان.....	۵۵
۲-۳. منجی نزد زرتشتیان.....	۵۶
۲-۴. منجی نزد شبه ادیان و آیین ها.....	۵۷
۲-۵. منجی در اسلام.....	۵۹
۳. ضرورت شناخت مهدی علیه السلام	۶۲
۴. سیری در تاریخ مدعیان مهدویت تا عصر غیبت صغری.....	۶۲
۴-۱. مدعیان مهدویت.....	۶۳
۴-۲. مواجهه ائمه علیهم السلام با مدعیان مهدویت.....	۷۲
۴-۲-۱. تبیین آموزه مهدویت:.....	۷۳
۴-۲-۲. زدودن دستاویزها:.....	۷۳
۴-۲-۳. تبیین نادرستی تطبیق دهی ها:.....	۷۴
۴-۲-۴. مقابله با آثار تطبیق دهی های نادرست:.....	۷۵
۴-۲-۴-۱. تلاش برای هدایت تردیدکنندگان:.....	۷۵
۴-۲-۴-۲. مناظره و پاسخ گویی به شبهات:.....	۷۵
۴-۲-۴-۳. برائت و متمایز سازی:.....	۷۶
۵. وضعیت شیعیان در سال های منتهی به روزگار غیبت صغری.....	۷۷

فصل دوم: شناخت نامه امام مهدی علیه السلام

۱. نام.....	۸۱
۲. کنیه.....	۸۵
۳. لقب ها.....	۸۷

۹۳	۴. شمایل.....
۹۸	۵. تبار امام مهدی علیه السلام
۱۰۰	۶. مصداق شناسی مهدی علیه السلام
۱۰۴	۷. خاندان پدری.....
۱۰۵	۸. خاندان مادری.....
۱۱۹	۹. تولد.....
۱۱۹	۹-۱. سال تولد.....
۱۲۸	۹-۲. ماه و روز تولد.....
۱۳۰	۱۰. زادگاه.....
۱۳۱	۱۱. سکونتگاه.....
۱۳۱	۱۱-۱. سامراء.....
۱۳۲	۱۱-۲. حجاز.....
۱۳۴	۱۱-۳. بغداد.....

فصل سوم: تاریخ زندگانی امام مهدی علیه السلام در روزگار امام عسکری علیه السلام

۱۳۶	۱. اثبات وجود امام زمان علیه السلام
۱۳۶	۱-۱. رویکرد حدیثی.....
۱۳۷	۱-۲. رویکرد عقل گرایانه.....
۱۳۸	۱-۳. رویکرد عرفانی.....
۱۳۸	۱-۴. رویکرد تاریخی.....
۱۴۲	۲. چگونگی ولادت.....
۱۴۷	۳. عقیقه برای امام عصر علیه السلام
۱۴۸	۴. بشارت‌دهی تولد مهدی علیه السلام
۱۴۸	۴-۱. بشارت‌دهی بدون ملاقات.....
۱۴۹	۴-۲. بشارت‌بخشی قرین با ملاقات.....
۱۵۰	۵. پنهان نگاه داشتن مهدی علیه السلام
۱۵۱	۶. دیدار با امام مهدی علیه السلام به روزگار پدر.....
۱۵۱	۶-۱. افراد منسوب به بیت امام عسکری.....
۱۵۱	۶-۲. کارگزاران سازمان وکالت.....
۱۵۲	۶-۳. سرانی از شیعیان.....
۱۵۳	۶-۴. دیگر پیروان.....
۱۵۳	۷. نص بر امامت دوازدهمین حجت.....
۱۵۵	۸. آماده ساختن شیعیان برای ورود به دوران غیبت.....

فصل چهارم: تاریخ زندگانی امام مهدی (ع) در روزگار غیبت کوتاه مدت (صغری)

۱۵۷	۱. مهدی (ع) صاحب غیبت
۱۵۸	۱-۱. مفهوم غیبت
۱۶۱	۲-۱. حکمت غیبت
۱۶۱	۳-۱. حیرت در روزگار غیبت
۱۶۳	۲. امامت در خردسالی
۱۶۴	۳. تجهیز پیکر و نماز بر امام عسکری (ع)
۱۶۵	۴. دستگاه خلافت در جستجوی مهدی (ع)
۱۶۶	۵. تأملی در انشعاب امامیه در آغاز غیبت صغری
۱۷۰	۶. ارتباط با امام مهدی (ع) در عصر غیبت صغری
۱۷۲	۷. نهاد وکالت
۱۷۸	۱-۷. وکلای چهارگانه
۱۷۸	۱-۱-۷. عثمان بن سعید عمری
۱۸۳	۲-۱-۷. محمد بن عثمان
۱۸۷	۳-۱-۷. حسین بن روح نوبختی
۱۹۴	۴-۱-۷. علی بن محمد سمری
۱۹۷	۲-۷. دیگر وکلا
۱۹۹	۳-۷. مسئولیت های وکلا
۱۹۹	۱-۳-۷. نقش ارتباطی
۲۰۱	۲-۳-۷. نقش علمی و ارشادی
۲۰۱	۳-۳-۷. نقش حفاظت از حریم امامت
۲۰۲	۴-۳-۷. مواجهه با لغزش های کارگزاران و مدعیان منصب وکالت
۲۰۲	۱-۴-۳-۷. کارگزاران خطاکار
۲۰۷	۲-۴-۳-۷. غالیان مدعی منصب وکالت
۲۱۸	۴-۷. شبهه ساختگی بودن منصب وکالت در عصر غیبت صغری
۲۲۲	۸. دیدار با امام مهدی (ع) در روزگار غیبت صغری
۲۲۲	۱-۸. کارگزاران سازمان وکالت
۲۲۳	۲-۸. اصحاب ائمه پیشین
۲۲۳	۳-۸. سران شیعه
۲۲۴	۴-۸. شیعیان عادی
۲۲۵	۹. توقیعات
۲۲۷	۱۰. وضعیت شیعیان در روزگار غیبت صغری
۲۲۷	۱-۱۰. وضعیت سیاسی
۲۲۸	۱-۱-۱۰. حرکت های سیاسی
۲۲۹	۲-۱-۱۰. حکومت های شیعی

۲۳۸	۱۰-۲. وضعیت اجتماعی.....
۲۵۶	۱۰-۳. وضعیت علمی و فرهنگی.....

فصل پنجم: تاریخ زندگانی امام مهدی علیه السلام در روزگار غیبت کبری

۲۷۰	۱. طول عمر.....
۲۷۲	۲. دیدار در غیبت کبری.....
۲۷۵	۳. داستان سرداب.....
۲۷۸	۴. ازدواج امام زمان علیه السلام
۲۸۱	۵. یادکردها.....
۲۸۱	۵-۱. مکان‌های یادکرد.....
۲۸۳	۵-۲. دعا و نماز.....
۲۸۴	۵-۳. اشعار مهدوی.....
۲۸۵	۶. انتظار فرج.....
۲۸۷	حاصل سخن.....
۲۹۳	فهرست منابع.....

نمایه‌ها

۳۰۹	نمایه اشخاص.....
-----	------------------

دیباچه

آگاهی از تاریخ زندگانی ائمه به سبب جایگاه ایشان در جامعه اسلامی امری ارزشمند و مورد نیاز است. در میان امامان، پرداختن به زندگی تاریخی امام مهدی علیه السلام اهمیتی دوچندان می‌یابد. از سویی، مدعیان مصداقی مهدی در گذر تاریخ اسلام فراوان بوده‌اند و در مورد هرکدام تلاش شده است احادیث مهدوی پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام با این مصداق ادعایی تطبیق‌دهی شوند؛ لذا سره و ناسره در داده‌ها با هم آمیخته است. از سوی دیگر، به سبب مسئله غیبت و زندگانی پنهان امام مهدی علیه السلام، رصد تاریخی زندگانی ایشان امری دشوار است؛ زیرا آثار تاریخی، چندان اطلاعاتی را از ایشان بازتاب نداده‌اند. همچنین باید دانست این کمی داده‌ها سبب گردیده است تا در پرداختن به زندگانی امام مهدی علیه السلام خلأ بهره گرفتن از رویکرد تاریخی در کنار سایر رویکردها احساس گردد؛ رویکردی که هرچند در عصر غیبت تامه (کبری)، به سبب بسته بودن راه ارتباط با امام از طریق وکلای خاص، بهره‌گیری از آن ناممکن است، اما در اثبات تاریخی وجود امام مهدی علیه السلام با توجه به داده‌های روزگار همراهی ایشان با امام عسکری علیه السلام و عصر غیبت صغری کارآمد است.

در این اثر، هدف آن بوده است تا متنی جامع در زوایای مختلف زندگانی تاریخی امام مهدی علیه السلام نگارش یابد. براین اساس در ابتدا با نگاهی آموزشی، منابع و پیشینه در رویکردی گونه‌شناسانه معرفی گردیده‌اند تا با شناخت و احاطه آغازین، خواننده به متن ورود یابد. پس از نیم‌نگاهی به آموزه منجی‌گرایی در ادیان مختلف، سیری تاریخی از مسئله مهدویت و مصداق ادعایی آن تا روزگار غیبت صغری بیان شده است تا اهمیت پرداختن به تاریخ امام مهدی علیه السلام مشخص آید. کاوشی در داده‌های زیست‌نامه‌ای امام برای مشخص آمدن نام و نشان حضرت،

محور نخستین فصل این پژوهش است. آن‌گاه زندگی تاریخی امام در روزگار امام عسکری علیه السلام و عصر غیبت صغری در دو فصل بعدی مورد بررسی قرار گرفته است تا نشان داده شود علی‌رغم مسئله غیبت امام و زندگانی پنهانی ایشان، می‌توان بر اساس داده‌ها ردّ تاریخی آن جناب را جست و حضور حضرت را در این روزگاران احساس کرد و به مطالعه نشست. از آنجاکه بررسی حوادث عصر غیبت کبری و زمان ظهور با رویکرد تاریخی ممکن نیست، لذا از ورود بدان‌ها خودداری شده است و در فصل پایانی، تنها چند مسئله از ایام غیبت کبری که جنبه تاریخی می‌یابند مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. نکته دیگر آنکه به پاس‌داشت تلاش‌های صاحبان دیگر آثار، ارجاع‌دهی خواننده برای آشنایی و بهره‌گیری از آنها از نظر به دور نبوده است.

به رسم ادب، پس از پیشانی‌ساییدن به درگاه الهی که توفیق قلم‌زدن در زندگانی امام مهدی علیه السلام را ارزانیم داشت، لازم است راهنمایی علمی استاد فرزانه دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی در این اثر را ارج نهم. همچنین قدردان نظرات ارزيباب محترم حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدرضا جبّاری می‌باشم که کاستی‌های اثر را بر من یادآوری کرد. حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی، مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، دیگر عزیزی است که می‌بایست سپاسگزار تلاش‌های ایشان برای به ثمر نشستن و به زیور طبع آراسته شدن این اثر باشم. صبوری همسر و فرزندانم را که کاستی توجه به ایشان را در این ایام بر من نادیده گرفتند قدردانم.

در آخر:

ای عزیزِ غایب از نظر

تا کی به پس‌پرده نهان چهره‌ماهت عمری‌ست که ما منتظریم بر سر راهت

حسین قاضی‌خانی

طرح‌نامه پژوهش

جایگاه معصومان در جامعه اسلامی، به‌ویژه دیدگاه الگوگیرانه شیعیان از ایشان امری است که شناخت تاریخ و سیره آنان را بااهمیت می‌سازد. در این میان، تاریخ زندگانی امام دوازدهم علیه السلام توجهی ویژه را طلب می‌کند. به دلیل بحث مهدویت و غیبت، بررسی زندگانی تاریخی حضرت علیه السلام به راحتی میسر نمی‌باشد. زین‌رو پرداختن به تاریخ زندگانی امام مهدی علیه السلام، نسبت به زندگی تاریخی دیگر معصومان، با اقبال کمتری مواجه بوده است. خاصه آنکه در بررسی تاریخ زندگانی امام مهدی علیه السلام باید دقت داشت تا هم زوایای زندگانی امام از نظر غافل‌نماند و هم پنهان بودن امر حضرت علیه السلام مانعی بر مسیر تاریخی شناخت ایشان نباشد. همچنین بدان سبب که بسیاری از شبهات مخالفان به آموزه مهدویت در امامیه، ریشه در نهان بودن تاریخ زندگانی دوازدهمین حجت دارد، لزوم پیمودن مسیری روشمند در این واکاوی، امری شایسته و لازم است تا افزون بر ترسیم واقع‌بینانه زندگانی حضرت، از قابلیت دفاع در برابر مخالفان نیز برخوردار باشد. در راستای دست‌یازیدن به این مهم لازم است در ابتدا داده‌های زیست‌نامه‌ای حضرت، مورد واکاوی قرار گیرند تا نتیجه حاصل‌آمده، در شناخت امام مفید‌فایده افتد. در واکاوی زندگانی حضرت علیه السلام، به ایام همراهی با پدر و روزگار غیبت صغری، باید سراغ از تک‌نشانه‌ها، شواهد و قرائن جانبی گرفت تا نمایی از وجود تاریخی و زندگی امام ترسیم گردد؛ زیرا به دلیل امر غیبت، داده‌های مستقیم تاریخی در ارتباط با امام اندک است.

با آنکه ساختار موضوع‌محور این پژوهش، در عمل، پرداختن به سؤالات فراوانی را در خود نهان دارد، اما پرسش محوری آن است که داده‌های کهن، چه ترسیمی از زندگانی تاریخی امام مهدی علیه السلام ارائه می‌دهند؟ در راستای دستیابی به پاسخ این سؤال، بررسی داده‌های دیرین‌نگاشته‌های اسلامی پیرامون زیست‌نامه حضرت مهدی علیه السلام، فرازهای تاریخی بروزیافته از زندگانی امام مهدی علیه السلام به روزگار امام عسکری علیه السلام و نقش تاریخی امام مهدی علیه السلام در ارتباط با حوادث ایام غیبت صغری در راستای هدایت جامعه امامیه ضرورت می‌یابند.

باید دانست زندگانی تاریخی امام مهدی علیه السلام در غلبه گفتمان غیبت و ظهور و معطوف بودن نگاه‌ها به آینده‌پژوهی، کمتر موردتوجه بوده است و بسیاری از آثار مرتبط با حضرت، با نگاه کلام‌محور و پاسخ‌گویانه به شبهات نگارش یافته‌اند. حال آنکه داده‌های دیرین‌نگاشته‌های

اسلامی به گونه‌ای است که علی‌رغم پنهان بودن زندگی عادی امام می‌توان سیر تاریخی زندگانی حضرت را ترسیم نمود.

باید دانست زندگانی امام مهدی علیه السلام از منظر رویکرد پژوهشی، به سه دوره قابل تقسیم است. دوره نخست که شامل روزگار همراهی با پدر و عصر غیبت صغری است، با وجود مسئله پنهان بودن امام از دید عمومی مردمان، به دلیل بحث امکان ارتباط با حضرت، بهره جستن از رویکرد تاریخی در کنار دیگر رویکردها را امری ممکن می‌سازد. پرداختن به تبار امام مهدی علیه السلام، دیدارها، شناخت وکلای حضرت و فعالیت‌های ایشان، معرفی شخصیت‌ها و خاندان‌های شیعی تأثیرگذار در حوادث روزگار غیبت صغری و ترسیم فضای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی مراکز و مناطق مهم شیعی و جریان‌های امامیه در این شهرها در ارتباط با امام مهدی علیه السلام، از موضوع‌هایی هستند که می‌توان با رویکرد تاریخی بدان‌ها پرداخت. امری که در حوادث روزگار غیبت کبری - به عنوان دومین دوره زندگانی امام مهدی علیه السلام - به دلیل مسئله غیبت تامه، امکان بهره‌گیری از رویکرد تاریخی را در بررسی زندگانی حضرت ناممکن می‌سازد و رویکرد غالب بر فضای مباحث مهدوی این عصر به سوی شیوه کلامی - حدیثی سوق می‌یابد. مسئله‌ای که در بحث عصر ظهور به عنوان سومین دوره زندگانی حضرت نیز غالب است و این آینده‌پژوهی، تنها با رویکرد روایی و باتکیه بر احادیث پیشگویانه قابل بررسی خواهد بود. از آنجاکه رویکرد مطرح در این پژوهش، تاریخ‌نگارانه است، لذا محور مباحث، به دوره نخست اختصاص دارد و تک‌مسائلی از دوره دوم نیز به تناسب جنبه تاریخی، مورد بررسی خواهند بود.

در توضیح روش پژوهش باید گفت از آنجاکه در مطالعات استنادی، داده‌ها مبنای تحلیل هستند، به منظور پیمودن مسیری روشمند، در نخستین مرحله، فراهم آوردن داده‌های قابل استناد از دیرین‌نگاشته‌ها مورد توجه بوده است. داده‌هایی که افزون بر استقراء و استنادیابی به منابع کهن می‌بایست در دومین مرحله که مقام تحلیل است در رد تاریخی آنها بر یکدیگر نیز مورد بررسی باشند تا بر اساس ردیابی پیامدهای آنها بتوان به پذیرش تاریخی داده‌ها اعتماد کرد و چگونگی رخ دادن وقایع را به تصویر کشید و بر اساس بستر وقوع حادثه، از چرایی آن نیز سخن به میان آورد. پیامدهایی که شاخصه رخداد‌های تاریخی هستند و تأثیر آنها بر یکدیگر، جوانب واقعه را مشخص می‌سازد. این دقت در پرداختن به تاریخ زندگانی دوازدهمین امام، امری است که اهمیتی دوچندان می‌یابد؛ زیرا پرده افکنی پنهان‌کاری برآمده از مسئله غیبت، روند عادی تاریخی

زندگی حضرت را از دیدگان پنهان ساخته است و بسیاری از شبهات مطرح در مورد زندگانی این امام، برآمده از پنهان بودن خط سیر زندگانی ایشان است. براین اساس، داده‌های دیرین‌نگاشته‌های شیعی و غیرشیعی در حوزه‌های مختلف حدیثی، تاریخی، فرقه‌شناسی، کلام و ... موردتوجه بوده است تا با رویکردی تاریخی در کنار یکدیگر ترسیم‌گر زندگانی دوازدهمین امام علیه السلام باشند.

نگاهی به آثار پیشینه‌ای

بدان سبب که آشنا ساختن دانش‌پژوهان با نگاشته‌های مهدوی در زمره اهداف آموزشی این اثر دیده شده، لذا تلاش گردیده است تا شناخت مناسبی از این آثار، فراروی قرار گیرد.^۱ البته بدان جهت که آثار فراوانی در ابعاد مختلف موضوع مهدویت و امام زمان علیه السلام، توسط اندیشمندان فرق اسلامی به نگارش درآمده است معرفی تمامی نگاشته‌های مهدوی، نه در راستای هدف‌های آموزشی کتاب، مدّ نظر می‌تواند باشد و نه آنکه با موضوع اثر هم‌راستاست؛ زیرا این شیوه را باید در آثار کتاب‌شناسانه به کار بست؛ آثاری که در تلاش برآمده‌اند تا نگاشته‌های مرتبط با امام زمان علیه السلام و مهدویت را برای مخاطبان خویش معرفی نمایند. امام مهدی علیه السلام در آینه قلم (کارنامه منابع پیرامون امام مهدی علیه السلام و مهدویت) حاصل تلاش پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی (پارسا) با مشارکت بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام و انتشارات مسجد مقدس جمکران، یکی از این نوع کتاب‌شناسی‌های توصیفی است که در آن، به‌صورت موضوع‌بندی، ۷۴۷۴ نگاشته مرتبط با امر مهدویت و امام زمان علیه السلام در قالب کتاب، مقاله و پایان‌نامه، به ترتیب الفبایی نام نگارنده معرفی اجمالی شده‌اند. گزیده‌ای از نسخ خطی مهدویت در بخش ضمیمه بر غنای این اثر کتاب‌شناختی افزوده است. در اثری دیگر با عنوان در جستجوی قائم علیه السلام، سیدمجید پورطباطبایی، چنان‌که بر روی جلد کتاب بازتاب یافته است، به معرفی ۱۸۵۰ جلد کتاب پیرامون زندگانی پربرکت حضرت بقیه‌الله الأعظم علیه السلام اهتمام نموده است. نویسندگان در نخستین بخش از اثر شش قسمتی خود، به معرفی کتاب‌هایی که به تمامی پیرامون امر مهدویت نگارش یافته‌اند، پرداخته است. در بخش دوم، کتاب‌هایی که قسمتی از

۱. متذکر می‌گردد مشخصات نشر تمامی کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های ذکرشده در پیشینه، در بخش پایانی کتاب که به شناخت‌نامه نشر آثار مورد استفاده در این پژوهش اختصاص دارد، ذکر گردیده‌اند.

آنها مستقیم به امام زمان علیه السلام اختصاص داشته است، مد نظر قرار گرفته‌اند. در سومین بخش، کتاب‌هایی که به‌گونه‌ای جنبی به دوازدهمین حجت مرتبط بوده‌اند، به شماره و توصیف درآمده‌اند. همچنین در این بخش، آثار منکران و مخالفان نیز بازتاب یافته است. جزوه‌ها و رساله‌های مرتبط با موضوع، در بخش چهارم معرفی شده‌اند و مهدی علیه السلام در آینه شعر و ادبیات، موضوع بخش پنجم این اثر است. در آخرین بخش نیز تکمله و استدراک‌های بخش‌های پیشین دیده می‌شود.^۱ علی‌اکبر مهدی‌پور دیگر نویسنده‌ای است که در اثری با عنوان کتاب‌نامه حضرت مهدی علیه السلام در تلاش برآمده است تا آثار خطی و چاپی مرتبط با زندگانی امام زمان علیه السلام، مهدویت، رجعت، اخبار آخرالزمان و فرق انحرافی مهدوی را در قالب معرفی‌القبایی بر اساس نام اثر در توصیفی کوتاه به خواننده بشناساند. در این کتاب، ۲۰۶۶ اثر از زبان‌های مختلف به توصیف آمده‌اند. البته باید بیان داشت آثار کتاب‌شناختی دیگری نیز بر محور زندگانی امام مهدی علیه السلام و امر مهدویت، قابل‌رصد هستند^۲ که در این نگاشته، ضرورتی بر معرفی تمامی آنها دیده نمی‌شود، لذا به ذکر چند نمونه بسنده می‌شود.

به سبب فزونی آثار مرتبط با امام مهدی علیه السلام، با رویکردی گونه‌شناسانه، تنها به معرفی نمونه‌هایی از نگاشته‌های هر گونه که می‌توان در آن از ویژگی ممتازی یاد کرد، اکتفا شده است.

۱. زندگانی امام مهدی علیه السلام

در این دسته آثار، به دلیل فراوانی مباحث، برخی از مهم‌ترین مسائل مرتبط با امام مهدی علیه السلام و شیعیان در عصر غیبت صغری و غیبت کبری، البته بیشتر به شیوه توصیف‌گونه موردتوجه قرار گرفته است.

کتاب موسوعة الإمام المهدی علیه السلام به خامه سیدمحمد صدر (۱۳۶۲-۱۴۱۹ق) از اندیشمندان و مراجع عراقی تحصیل‌کرده در حوزه علمیه نجف را می‌بایست یکی از برجسته‌ترین آثار در این گونه دانست. این اثر، مجموعه‌ای چهارجلدی است که عنوان جلد

۱. برای اطلاع بیشتر و نقدهای وارد بر آن: ر.ک: مهدوی‌راد و ذکاوتی، «معرفی‌های اجمالی»، آینه پژوهش، شماره ۱۱.

۲. «المهدی المنتظر عند الشيعة الإثني عشرية» به قلم جواد علی، نمونه دیگری از این دسته آثار است. برای اطلاع بیشتر: ر.ک: محمدی‌ری‌شهری، دانشنامه امام مهدی علیه السلام، ج ۱۰، ص ۲۲۵.

اول، تاریخ الغیبة الصغری؛ عنوان جلد دوم، تاریخ الغیبة الکبری؛ عنوان جلد سوم، تاریخ ما بعد الظهور و عنوان جلد چهارم، الیوم الموعود نام‌گذاری شده‌اند. نویسنده در نخستین جلد، قبل از پرداختن به مباحث غیبت صغری، در مقدمه‌ای ابتدا از مشکلات فراروی تاریخ و خاصه تاریخ تشیع و ائمه علیهم‌السلام سخن به میان می‌آورد. ایشان بر آن است که نویسندگان تاریخ امامان، اعم از مستشرقان، تاریخ‌نویسان اهل سنت و مورخین امامی مذهب، چه در روش و چه در توجه به حوادث و رویدادها، باتوجه‌به انگیزه‌های خویش مسیری را پیموده‌اند که واقع‌نمای کامل تاریخ معصومین علیهم‌السلام نیست و این مسیر، نیازمند بازنگری و اصلاح است. وی سپس روش خویش را برای گزینش داده‌ها بیان می‌دارد که از آن جمله می‌توان به برگرفتن روایات موثق السند، اخذ روایات مشهور از منابع کهن، اخذ روایاتی که در مضمون شاهی بر صدق خود داشته باشند و ... اشاره کرد. مباحث تاریخی کتاب، با پرداختن به تاریخ زندگانی امامین عسکریین علیهما‌السلام آغاز می‌شود و در خلال این دوران، به بازه زندگانی امام مهدی علیه‌السلام در روزگار امام عسکری علیه‌السلام توجه خاص شده است. در بخش دوم این جلد، رویدادهای عصر غیبت صغری مورد اهتمام است. بیان ویژگی‌های غیبت در این بازه زمانی، اشاره‌ای به تاریخ دستگاه خلافت در این دوران، سخن از وکیلان چهارگانه و تاریخ زندگانی و حوادث روی داده بر ایشان، نگاهی به مسئله خیانت و تزویر در امر سفارت از جانب سفیران دروغین و در آخر، شمّه‌ای از حوادث زندگانی امام زمان علیه‌السلام در دوران غیبت صغری، فصل‌های این بخش را تشکیل می‌دهند. در جلد تاریخ غیبت کبری، در نخستین بخش، تاریخ شخصی امام مهدی علیه‌السلام با زیرفصل‌هایی همچون دلیل غیبت، وظایف امام در این دوران و ... مورد اهتمام است. در بخش دوم که مرتبط با تاریخ انسانیت در عصر غیبت کبری طراحی شده است، مباحثی به‌سان بررسی روایات و به دست دادن قواعدی برای فهم روایات با این مفهوم، وظیفه پیروان راستین در این عصر و شرایط و نشانه‌های ظهور عناوین و محتوای فصل‌ها را شکل داده‌اند. در جلد سوم که مرتبط با حوادث عصر ظهور است، بخش‌های نشانه‌ها و مقدمات ظهور، حوادث ظهور و برپایی حکومت جهانی و دنیا پس از امام مهدی علیه‌السلام مورد توجه بوده است. سرانجام در جلد چهارم، آینده زندگی بشر بر اساس اندیشه‌های مادی و مارکسیستی، بررسی شده است. از میان این موسوعه، بخش دوم جلد اول را که مرتبط با امام زمان علیه‌السلام و مسائل غیبت صغری است، می‌توان پیشینه‌ای بر قسمت‌هایی از تحقیق فرارو به شمار آورد. شایان ذکر است اهتمام نویسنده به شیوه‌ای قابل اتکا

برای گزینش و درک روایات و گزارش‌های مهدوی، امری بایسته و شایسته الگوگیری است که یک مرجع دینی و اندیشمند اسلامی، ضرورت پرداختن بدان را متذکر می‌گردد. باید دانست این اثر، یک تحقیق متن‌محور است و به دلیل رویکرد روایتی از سوی ایشان به سبب تخصص فقهی این اندیشمند گرانقدر، بیشتر از شیوه‌های سنتی حوزه مانند توجه به اسناد و توجیه دلالات در آن بهره گرفته شده است؛ لذاست که سود جستن از تحلیل‌های تاریخی و تمرکز بر شیوه‌های پذیرفته‌شده نقد و بررسی داده‌های تاریخی نزد محققین این حوزه مطالعاتی را نمی‌توان در این اثر ردیابی کرد.

کتاب منتخب الأثر فی احوال الإمام الثانی عشر علیه السلام، حاصل کوشش آیت‌الله لطف‌الله صافی گلپایگانی (م ۱۴۰۰ ش)، دیگر اثری است که در آن تلاش شده است روایات و گزارش‌های منابع پیشین در موضوعات مختلف زندگی امام دوازدهم علیه السلام جمع‌آوری گردد. اصل این کتاب، تک‌جلدی بوده که به همراه مقالات نویسنده، به صورت سه‌جلدی چاپ شده است. جلد اول این اثر، به احادیث خلفای دوازده‌گانه اختصاص یافته است. نام‌ها، اوصاف، خصیصه‌ها، کیفیت و تاریخ ولادت، معجزات، ملاقات‌کنندگان عصر غیبت صغری، سفیران و نایبان، و در نهایت، معجزات و ملاقات‌کنندگان عصر غیبت کبری، مطالب دومین جلد این اثر را تشکیل می‌دهند. در جلد سوم نیز روایات مرتبط با علائم و حوادث دوران ظهور، آنچه بعد از ظهور واقع می‌گردد، ویژگی‌های اصحاب و انصار حضرت، مدت حکومت و چگونگی زندگی حضرت پس از ظهور، فضیلت انتظار و مباحث الحاقی، گرد آمده است. درباره این اثر باید گفت رویکرد مورد استفاده نگارنده، تکیه بر روایات مرتبط با امام مهدی علیه السلام است. ایشان در تلاش بوده‌اند تا روایات دیرین‌نگاشته‌های اسلامی را در امر مهدویت در قالبی جدید و ذیل موضوعات مختلف زندگانی حضرت از قبل از تولد تا دوران ظهور بازنشر دهند. از این‌رو باید دانست این اثر با رویکردی حدیث‌نگارانه و به شیوه توصیفی با روش جمع‌آوری احادیث نگارش یافته و لذاست که مباحث تحلیلی و نقد و بررسی در آن نمود نیافته است. همچنین توجه به شخص امام و مباحث مهدوی، موضوعات کتاب را شکل داده‌اند و کتاب از بحث‌های تاریخی پیرامون اموری به‌سان ارتباط با امام، وضعیت شیعیان در روزگار غیبت صغری و ... به دور است.

تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم علیه السلام اثر جاسم حسین، اندیشمند عراقی که تحصیلات تکمیلی خود را در محیط علمی مغرب‌زمین به سرانجام رسانیده، دیگر کتابی است که بررسی تاریخ سیاسی روزگار غیبت را هدف خود قرار داده است. در این کتاب که اصل آن به زبان انگلیسی است، نویسنده قبل از ورود به مباحث تاریخ سیاسی دوران غیبت، با نقبی به گذشته تاریخ اسلام و تشیع، در اولین فصل، از نقش احادیث در غیبت امام دوازدهم سخن به میان می‌آورد. بررسی واژه مهدی و نخستین کاربردهای مصداقی آن در جامعه اسلامی و بازتاب قائم و غیبت وی در قرآن و احادیث در راستای رسیدن به این امر که مهدی و قائم، جانشین امام یازدهم است محتوای این فصل را تشکیل می‌دهند. در دومین فصل، نویسنده بر آن است با بررسی فعالیت‌های ائمه علیهم السلام پیشین نشان دهد امر غیبت در یک مسیر تکامل تدریجی بوده است. فصل سوم این اثر، به دیدگاه‌های پیروان امام عسکری علیه السلام نسبت به ولادت فرزندی برای حضرت اختصاص یافته است. گروه‌های پدیدآمده ناظر به امر امامت در پی شهادت امام عسکری علیه السلام، ولادت امام دوازدهم، دلایل غیبت، طرح امام یازدهم برای اختفای جانشین خود و تلاش عباسیان برای دستیابی بر این فرزند، مباحث زیرمجموعه‌ای این فصل هستند. بازتاب فعالیت‌های مخفی امام دوازدهم در اقدامات سفیران آن حضرت هرچند عنوان فصل چهارم است، اما در عمل، مطالب سه فصل پایانی نیز ذیل این عنوان قابل ارائه است و به نظر می‌رسد برای جلوگیری از گستردگی یک فصل، این طراحی ساختاری انجام شده است. بررسی اجمالی وکالت قبل از امام دوازدهم، وظایف اصلی وکالت و معرفی و فعالیت‌های عثمان بن سعید به عنوان نخستین سفیر، مطالب فصل چهارم را تشکیل می‌دهند. معرفی و بیان اقدامات محمد بن عثمان تحت عنوان دومین سفیر دوران غیبت صغری در فصل پنجم، فعالیت‌های حسین بن روح نوبختی در عصر سفیر دوم، اقدامات وی به عنوان سومین سفیر و مواجهه او با شلمغانی در فصل ششم و بیان اقدامات علی بن محمد سمری تحت عنوان چهارمین سفیر، توقیع پایان غیبت صغری، نگرش امامیان به مسئله غیبت کبری، کاربرد لقب مهدی برای دوازدهمین امام و تأثیر غیبت کبری بر موقعیت فقهای شیعه، در آخرین فصل کتاب بررسی شده است. از ویژگی‌های این اثر آن است که نویسنده در تلاش بوده است حوادث و جریانات موجود در عصر غیبت صغری را با ملاحظه ریشه‌های تاریخی آن در عصر حضور ائمه علیهم السلام به بررسی نشیند. در بررسی این اثر باید گفت پرداختن به ریشه‌یابی مسائل در بستر تاریخ، ورود

به بحث وکلا به صورت گسترده و هدفمند، بهره‌گیری از رویکرد تاریخی در تحلیل و نقد در کنار توجه به روشمندی، از امتیازهای این کتاب است. البته روش نویسنده، بهره‌گیری از رویکرد کلامی و حدیثی است که نمود بیشتر با رویکرد حدیثی است. همچنین جاسم حسین در این اثر تنها به برخی جریان‌ها توجه کرده و به بررسی همه‌جانبه داده‌ها پرداخته است. عدم توجه به تطور برخی احادیث، مسئله دیگری است که از دید این نویسنده پنهان مانده است.

کتاب تاریخ عصر غیبت، نگارش جمعی سیدمسعود پورسیدآقای، محمدرضا جباری، حسن عاشوری و سیدمنذر حکیم، دیگر اثری است که در این گونه جای دارد. مطالب این کتاب در نه فصل با رویکرد توصیفی ساختاربندی شده‌اند. تحت تأثیر کتاب جاسم حسین، نویسندگان پس از بیان شمه‌ای اختصاری از زندگانی امام مهدی علیه السلام، وضعیت فکری، سیاسی و اجتماعی جامعه اسلامی و شیعه را در آستانه غیبت صغری بیان می‌دارند. آن‌گاه در فصل‌های بعدی، از زمینه‌سازی معصومین برای ورود شیعه به عصر غیبت صغری و پیشینه سازمان وکالت و جایگاه آن در زمان غیبت صغری سخن به میان می‌آورند. پرداختن مبسوط به وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره غیبت صغری، تاریخ غیبت و چگونگی آغاز آن، فلسفه غیبت، ویژگی‌های دوره غیبت صغری، معرفی و بیان وظایف نواب اربعه، معرفی وکلائی مناطق شیعه‌نشین، وکلائی خائن و مدعیان دروغین وکالت و در آخر، نگاهی اجمالی به وضعیت فکری، اجتماعی و سیاسی شیعه در این عصر، مباحث زیرمجموعه‌ای فصل عصر غیبت صغری را تشکیل می‌دهند. در دو فصل پایانی نیز مروری بر برخی از مهم‌ترین مسائل عصر غیبت کبری – مانند تاریخ نهضت‌ها و دولت‌های شیعی و مبارزات علمای شیعه – و سیرت و آثار امام مهدی علیه السلام موردتوجه است. باید دانست فارغ از دو فصل پایانی کتاب، می‌توان این اثر را پیشینه‌ای بر مباحث تاریخ عصر غیبت صغری، خاصه وضعیت فکری، فرهنگی و اجتماعی آن دوران دانست. در مورد این کتاب باید گفت از آنجاکه این اثر به‌منظور کتاب درسی تالیف یافته است، لذا رویکرد توصیفی و پرداختن کلی به زندگانی امام زمان علیه السلام و مباحث مهدوی بر آن غالب است. نقل قول فراوان از آثار جدید دیگر، امری است که گاه صبغه جمع‌آوری مطالب را بدون نگاه نقادانه در ذهن خواننده ترسیم می‌نماید.^۱

۱. برای اطلاع بیشتر از نقد این اثر: ر.ک: تاریخ در گذرگاه نقد، ص ۶۷-۱۰۱.

الإمام المهدي عليه السلام من المهد الى الظهور، نوشته سید محمد کاظم قزوینی (م ۱۴۱۵ق)، از دانش‌آموختگان حوزه کربلا، دیگر اثری است که به دلیل پرداختن به ابعاد مختلف تاریخ امام زمان عليه السلام و غیبت می‌توان از آن در این گونه یاد کرد. در این کتاب، مباحث نام و نشان امام مهدی عليه السلام، بشارت‌های قرآنی و احادیث پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان بر ایشان، چگونگی غایب بودن از دیدگان، نواب اربعه، ملاقات‌کنندگان در عصر غیبت صغری و کبری، چگونگی زندگی تا اکنون، علائم ظهور، مدعیان دروغین مهدویت، چگونگی ظهور و زمان آن، سرانجام امام و زندگی اجتماعی در عصر ایشان، چهره نشان می‌دهند. باید گفت نگاه نویسنده در این اثر، جمع‌آوری توصیف‌گونه روایات و گزارش‌های مرتبط با امام مهدی عليه السلام و امر مهدویت، مورد اهتمام بوده که نویسنده، ذیل روایات، گاه به شرح آنها نیز توجه داشته است؛ لذاست که در این اثر، مباحث تحلیلی و نقد با رویکرد تاریخی جایگاهی نیافته‌اند.

۲. تبارشناسی

مسئله تبار مهدی عليه السلام و سخن از نسب و خاندان ایشان امری است که هرچند می‌توان آن را در عموم آثار مرتبط با زندگانی حضرت رصد کرد، اما محور دسته خاصی از نگارش‌ها قرار گرفته است. آثاری که بررسی انتساب خاندانی حضرت را مسئله مورد پژوهش خود قرار داده‌اند. ناهید طیبی در کتاب پژوهشی نو درباره مادر امام زمان عليه السلام با دفاع از گزارش مفصلی که مادر حضرت را رومی دانسته، در تلاش است تا به گونه‌ای اشکال‌های سندی و محتوایی این خبر در مورد ملیت مادر امام زمان عليه السلام و چگونگی ورود ایشان به بیت امامت را پاسخ‌گو باشد. بدین منظور در آغازین فصل این کتاب، ابتدا به گونه‌بندی روایات مربوط به مادر امام زمان عليه السلام همت گماشته و از آنجاکه جامع‌ترین گزارش را در این امر، خبر محمد بن بحر دانسته است که در کتاب کمال الدین شیخ صدوق بازتاب یافته، در ادامه به بررسی رجالی و سپس بررسی دلالی و محتوایی آن پرداخته است. در فصل دوم، دیدگاه‌های تنی چند از اندیشمندان در مورد ملیت مادر حضرت مورد بررسی قرار گرفته است. فصل سوم که به اوضاع سیاسی - اجتماعی سامراء و بیزانس در بازه زمانی سال‌های ۲۴۸ تا ۲۵۵ق اختصاص یافته است، در واقع نوعی پاسخ‌گویی به اشکال مطرح در مورد امکان اسارت مادر امام زمان عليه السلام است. در پسین فصل این اثر نیز نگارنده به معرفی نام و نشان این بانو، تاریخ زندگانی وی قبل از ازدواج، حوادث

روی داده به هنگام ورود به بیت امام عسکری علیه السلام، تاریخ زندگی مشترک با امام یازدهم و حوادث گذشته بر مادر حضرت پس از شهادت امام عسکری توجه داشته است. در مورد این اثر باید گفت هرچند نویسنده تلاش کرده است تا پاسخ گوی اشکالات وارد بر سلسله اسناد روایت شاهزاده رومی بودن مادر حضرت باشد، اما چون این امر میسر نبوده است، در آخر با پرداختن به بحث دلالتی خبر و پاسخ گفتن به ابهامات دلالتی آن تلاش کرده است نشان دهد واقعه مطرح در خبر، امکان روی دادن را داشته است تا بدین صورت راه پذیرش خبر را هموار گرداند.^۱

در مقاله ای با عنوان «واکاوی در هویت و زندگی مادر امام زمان علیه السلام» حاصل همکاری محمد شهبازیان و نعمت الله صفری فروشانی، نتیجه کاوش آن است که مادر حضرت با نام «نرجس»، کنیزی صاحب کمالات در خانه حکیمه، عمه امام عسکری علیه السلام بوده که تحت تربیت دینی قرار گرفته است. در مسیر پیموده شده برای رسیدن به این نتیجه، بررسی روایات منابع کهن در مورد نام و نشان مادر حضرت، آغازین گام بوده است. چرایی تعدد نام مادر امام، بحث دیگری است که در مقاله بدان توجه شده است. آن گاه به هنگام سخن از زندگی مادر حضرت بر اساس داده های منابع، چنین نتیجه گرفته می شود که این بانو کنیزی در خانه حکیمه، عمه امام عسکری علیه السلام بوده است. در ادامه، نویسندگان با بررسی گزارش ها بیان می دارند که مادر امام، در حفاظت از جان فرزندش نقش آفرینی ویژه ای داشته و پس از شهادت امام یازدهم، سی سال روزگار گذرانیده است.

در روایات بی شماری از فرقه های مختلف اسلامی که جای هیچ تردیدی را باقی نمی نهند، مهدی از تبار رسول خدا صلی الله علیه و آله و از فرزندان ایشان خوانده می شود. این در حالی است که در خبری به نقل از عمر بن خطاب، مهدی از نوادگان او بیان شده است. گزارشی که در سده های نخست هجری می توانست باعث گردد تا برخی به دنبال مهدی از تبار خلیفه دوم باشند. پرویز رستگار در مقاله ای با عنوان «بازخوانی سند و متن حدیثی درباره تبار امام مهدی علیه السلام» این امر را کاویده است. در بررسی رجالی و محتوایی این خبر، وی به این نتیجه رسیده است که عمر بن خطاب به هنگام سخن گفتن از ویژگی های مهدی به نقل از پیامبر صلی الله علیه و آله خبری را بازتاب

۱. برای اطلاع از نقد این اثر: ر.ک: سایت سخن تاریخ، بخش نشست های سیره پژوهی، نشست ۳۱، نقد کتاب پژوهشی نو درباره مادر امام زمان علیه السلام، تاریخ مراجعه: ۱۳۹۸/۱۰/۱۰.

داده است که در آن خبر، مهدی از تبار گوینده که رسول خدا ﷺ بوده است خوانده شده است، اما راویان این خبر در پی اغراض خاص، به نقلی بودن خبر توجه نکرده و از نوادگی مهدی برای عمر سخن گفته‌اند. دیگر نوشته مرتبط با این موضوع را علی ربانی گلپایگانی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و نقد تبارشناسی امام مهدی ﷺ در روایات اهل سنت» سامان داده است. ایشان در این مقاله، گزارش‌های انتساب مهدی به خاندان عباسی یا حسنی بودن نسل وی را به همراه ادعای نام عبدالله برای پدر مهدی بررسی کرده است.

۳. امر وکالت

مسئله انتخاب برخی از اصحاب به عنوان وکیل در راستای سامان‌دهی ارتباط شیعیان و امام، امری است که از دوران امام کاظم (علیه السلام) چهره می‌نماید و در عصر غیبت صغری به بالاترین جایگاه خود می‌رسد. معرفی وکلای راستین در دوران غیبت صغری و بازشناخت مدعیان دروغین این منصب، محور نگارش برخی از آثار گردیده است.

با آنکه کتاب تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (علیه السلام) اثر جاسم حسینی را باید در گونه امام زمان و تاریخ غیبت دانست، اما باید متذکر گردید بدان‌رو که چهار فصل پایانی از هفت فصل کتاب، تاریخ سیاسی این دوران را بر محور وکلای چهارگانه امام زمان (علیه السلام) مورد بررسی دارد، لذا می‌بایست این نویسنده را اولین فردی دانست که مطالعات مرتبط با وکلا را در اثر خود به صورت مبسوط مد نظر داشته است.

شاخص‌ترین اثر با این موضوع، کتاب سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه (علیهم السلام) به قلم محمدرضا جباری است. با آنکه این کتاب، بررسی مسئله وکالت را در دوران دیگر ائمه (علیهم السلام) نیز در خود دارد، اما به دلیل جایگاه ویژه این منصب به روزگار غیبت صغری، بخش زیادی از این اثر، به مدعیان امر وکالت در این بازه زمانی اختصاص یافته است. نویسنده پس از سخن گفتن از زمینه‌های تشکیل این سازمان، قلمرو فعالیت آن، ساختار سازمان، وظایف وکیلان و ویژگی‌های کارگزاران، معرفی مبسوط وکلای راستین و بررسی موارد خیانت و مدعیان دروغین را در سه فصل پایانی مد نظر داشته است که در این میان، معرفی وکلای چهارگانه روزگار غیبت صغری و کارگزاران خائن سازمان وکالت و مدعیان دروغین این عصر، نمود بارزتری به خود گرفته است. معرفی‌ای که رویکرد توصیف‌گونه بر آن غالب است و نویسنده تلاش کرده است

تا بر اساس گزارش‌های منابع، شرح حال کاملی از زندگانی و فعالیت‌های ایشان ارائه نماید. از نقدهای مهم وارد بر این کتاب، برخی مبانی نویسنده برای شناخت وکیل است که گاه باعث شده است با تمسک به دلایل نه‌چندان محکم، از وکالت برخی افراد سخن به میان آورد.^۱

عباس راسخی نجفی در اثری با نام سفیران امام، بازخوانی زندگی نواب اربعه را محور کار خود قرار داده است. وی پس از معرفی اجمالی این چهار نایب و سخن به میان آوردن از اعمال برجسته اینان، مانند اثبات نیابت خاصه، الزام به کتمان و سعی در رفع شبهات در بخش اول کتاب خود، در چهار بخش دیگر به ترتیب با رویکردی توصیفی، شرح حال و فضایل عثمان بن سعید، محمد بن عثمان، حسین بن روح نوبختی و علی بن محمد سمی را بیان داشته است. با آنکه عنوان کتاب، سفیران امام است، در بخش پایانی، مباحثی مانند عرضه اعمال بر امام، واسطه فیض بودن ائمه علیهم السلام، استغاثه به امام زمان علیه السلام و ... مورد بحث قرار می‌گیرند که از دایره موضوعی عنوان کتاب بیرون هستند. همچنین باید گفت به دلیل رویکرد توصیف‌گونه کتاب، ورود به مباحث چالشی بحث وکالت، از قلمرو موضوعات این اثر بیرون مانده است.

پژوهشی پیرامون زندگانی نواب خاص امام زمان علیه السلام به قلم علی غفارزاده، دیگر اثری است که در آن با رویکردی توصیفی، به موضوع وکلای چهارگانه امام زمان علیه السلام توجه شده است. در بخش اول این اثر، نگارنده موضوعات غیبت صغری و کبری، خلفای دوران غیبت صغری و علل محفوظ ماندن مکتب تشیع از اثرات منفی غیبت را موضوع فصل‌های سه‌گانه این بخش قرار داده است. در بخش دوم، شرح حال چهار وکیل بارز امام زمان علیه السلام به روزگار غیبت صغری و حوادث روی داده در ارتباط با وکالت ایشان، محور می‌باشند.

نعمت‌الله صفری فروشانی و مجید احمدی کچایی در مقاله‌ای با عنوان «چگونگی طرح وکلا در منابع امامی دوره غیبت صغری» کوشیده‌اند پاسخ‌گوی این پرسش باشند که چرا علی‌رغم جایگاه مسئله وکالت در دوران غیبت صغری، امر معرفی و شناساندن وکلا در منابع امامی نگارش یافته در این بازه زمانی، نمود برجسته‌ای نیافته است؟ حاصل این بررسی آن است که فضای تقیه‌ای آن عصر و خطرهایی که از ناحیه حکومت عباسی متوجه امام و کیلان ایشان بوده، باعث گردیده است تا عالمان امامی در آثار خود نسبت به این مسئله، جانب احتیاط را نگاه دارند.

۱. برای اطلاع از نقد و پاسخ: ر.ک: فاطمی، نقد کتاب سازمان وکالت، ص ۱۵۱-۱۷۲؛ جباری، توضیح و پاسخ، ص ۱۷۳-۱۹۰.

پرداختن به مسئله مدعیان دروغین امر وکالت در عصر غیبت صغری، موضوع دسته‌ای دیگر از آثار این گونه است. برخی بر آن هستند تا با غیرواقعی نشان دادن تعداد مدعیان دروغین و مخالفت اینان با وکلای راستین، هیمنه‌ای بسازند تا از این رهگذر، ساختگی بودن اصل منصب وکالت در روزگار غیبت صغری را نتیجه بگیرند. حسین قاضی‌خانی و نعمت‌الله صفری فروشانی در مقاله «گونه‌شناسی مدعیان دروغین وکالت امام زمان (عج) در عصر غیبت صغری؛ با رویکردی نقادانه بر نظر احمد الکاتب» بر آن بوده‌اند تا با واکاوی و تحلیل داده‌های تاریخی در آغاز، خواننده را با وضعیت سیاسی، فرهنگی و ... آن دوران آشنا سازند تا تأثیر این فضا در بروز ادعاها آشکار گردد و سپس با گونه‌شناسی ادعاهای این افراد، نخست نشان دهند که تمامی اینان، مدعی امر وکالت نبوده‌اند؛ بلکه بیشتر ایشان می‌بایست در شمار کارگزاران خائن به شمار آیند و دوم اینکه هرچند این رفتارها چالش‌هایی را برای امامیه در این دوران فراهم آورده بود، اما نه تنها به انکار اصل منصب وکالت منجر نگردید؛ بلکه به گونه‌ای با مدیریت چالش‌ها، بر فروغ بیشتر آن نیز افزود.

احمدبن هلال از کارگزاران سازمان وکالت است که مسیر انحراف در پیش گرفت و باتوجه‌به جایگاه اجتماعی‌اش چالش‌هایی را فراروی وکلای راستین قرار داد. لذاست که مسلم کامیاب و امیر محسن عرفان در مقاله «کاوشی در بازشناسی احمدبن هلال عبرتانی از مدعیان دروغین وکالت» به بازخوانی داده‌های منابع کهن در مورد وی، عوامل گرایش وی به ادعای دروغین وکالت و چگونگی مواجهه امام عصر (عج) با ادعای وکالت وی همت گماشته‌اند.

۴. دیدارها

ملاقات با امام زمان (عج) در دوران غیبت صغری امری است که در منابع کهن امامیه گزارش‌هایی از آن بازتاب یافته است؛ لذاست که در آثار مرتبط با تاریخ حضرت در عصر غیبت صغری می‌توان این دیدارها را رصد نمود. اما در مسئله دیدار با امام در دوران غیبت کبری باتوجه‌به وجود توقیع سمری، اختلاف دیدگاه وجود دارد. فارغ از کتاب‌هایی که به شرح داستان‌گونه دیدارهای ادعایی با امام زمان (عج) توجه داشته‌اند، از چند اثر در این زمینه به‌عنوان پیشنهاد می‌توان یاد کرد.

با توجه به توقیع صادر شده بر علی بن محمد سمري مبنی بر اتمام روزگار غیبت صغری و شروع غیبت تامه که در آن، مدعیان مشاهده با حضرت، کذاب معرفی می گردند، یدالله دوزدو زانی، از فقهای معاصر حوزه علمیه قم، در نگاشته ای با نام «تحقیق لطیف حول التوقیع الشریف»، با استناد به ناقض بودن دیدار برای غیبت تامه و کذاب خوانده شدن مدعیان مشاهده، پذیرش ادعای وقوع دیدار را در دوران غیبت کبری منتفی می داند.

دیدار در عصر غیبت از نفی تا اثبات، کتابی است به قلم جواد جعفری که نویسنده در آن در تلاش است تا امکان و وقوع دیدار با امام زمان علیه السلام را به روزگار غیبت کبری به اثبات رساند. نویسنده، مطالب خود را در سه بخش به خواننده ارائه می کند. در بخش اول که سخن از کلیات است، پس از بررسی واژگان، انواع ملاقات بیان می گردد. ملاقات در زمان پدر، دیدار در عصر غیبت صغری و دیدار در غیبت کبری از منظر زمانی، ملاقات در خواب، بیداری و مکاشفه از نگاه حالات ملاقات و شناختن یا نشناختن امام در زمان دیدار، محتوای این بخش هستند. در بخش دوم که به اثبات ملاقات اختصاص دارد، نویسنده با تمسک به دلایل کلامی، نقلی و عقلی - عرفانی، از امکان ملاقات در عصر غیبت کبری سخن به میان می آورد و سپس با بهره گرفتن از حکایت ها، اجماع تشریف، گواهی علما و اعمال و اذکار نقل شده، وقوع ملاقات ها را نیز قابل پذیرش می شمارد. پاسخ به اشکال هایی نظیر وجود توقیع سفیر چهارم، تضاد با فلسفه غیبت و پیامدهای منفی پذیرش دیدارها، محتوای بخش سوم کتاب را تشکیل می دهند.

تصور عباس نیز در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی سیر تاریخی رؤیت امام زمان علیه السلام در غیبت کبری در منابع امامیه تا پایان نیمه اول قرن چهاردهم»، امر دیدار در دوران غیبت کبری را کاویده است. در این تحقیق آمده است نعمانی و مفید، اصل را بر عدم رؤیت در روزگار غیبت کبری گذاشته اند، اما به مرور زمان، حکایات دیدار در منابع چهره می نمایند. پس از آنکه مجلسی در توجیه آخرین توقیع سمري، نیابت با ادعای رؤیت را مصداق آن دانسته است، نقل این گونه حکایات بیشتر می شود. این در حالی است که بیشتر این گزارش ها، در مورد افراد عادی است و اندک مواردی هم در انتساب با عالمان است. اشکالات متعدد سندی و محتوایی متوجه این حکایات است که پذیرش آنها را با تردید همراه می سازد.

۵. توقیعات

در روزگار غیبت صغری به دلیل عدم امکان ملاقات عادی با حضرت، گونه‌ای از نوشته‌ها که از آن با عنوان توقیعات یاد می‌شود، به عنوان مسیر ارتباط امام با شیعیان جایگاه ویژه‌ای می‌یابد. در دانشنامه جهان اسلام، محمدجواد شبیری در مدخل توقیع (۳)، در ابتدا تاریخچه این نوع نوشته‌ها را به روزگار ائمه (علیهم‌السلام) کاویده است. خط توقیعات و شیوه ارسال پرسش‌ها و منابع توقیعات، محور دیگر بررسی‌های وی در این موضوع بوده است.

موسوعة توقیعات الإمام المهدی (علیه‌السلام)، اثری از مهدی اکبرنژاد، جمع‌آوری توقیعات را محور خود داشته است. در این کتاب، توقیعات منسوب به حضرت، بدون بررسی صحت و سقم انتساب و فاقد از هرگونه تحلیل و نقد، تنها به صورت موضوعی در دسته‌بندی توقیعات اعتقادی، فقهی، اخبار ابواب و نایبان، مدعیان دروغین، ادعیه و توقیعاتی برای اصحاب و علما ارائه شده‌اند.

شایان ذکر است در دانشنامه امام مهدی (علیه‌السلام) پرداختن به توقیعات، بخش اعظم چهارمین جلد این اثر را به خود اختصاص داده است. در این اثر، توقیعات بدون آنکه در امر انتساب و محتوا مورد ارزیابی و تحلیل قرار گیرند، تنها با اشاره‌ای کوتاه به مسئله ارزیابی، منابع حاوی توقیعات و امر خط توقیع‌ها، در نخستین صفحه‌های بخش توقیعات به عنوان درآمد، در ادامه به شیوه موضوع‌بندی شده به بازنگارش توقیعات همت گماشته شده و تلاش آن بوده است تا تمامی توقیعات منسوب به امام بازنمایی گردند.

۶. نشانه‌های ظهور

در بحث زمان ظهور مهدی در روایات اسلامی، سخن از نشانه‌هایی است که خروج مهدی را نوید می‌دهند. گونه‌ای از آثار مهدوی بر محوریت بررسی این پیشگویی‌ها شکل گرفته‌اند. کتاب تحلیل تاریخی نشانه‌های ظهور را می‌توان اثری دانست که به این نشانه‌ها با رویکرد تحلیلی پرداخته است. مصطفی صادقی در نخستین گفتار فصل اول کتاب، بررسی منابع چهارگانه‌ای را که بیشتر روایات نشانه‌های ظهور در آنها بازتاب یافته، محور مطالعه قرار داده است. بررسی رجالی راویان مشترک در سلسله اسناد این نوع از روایات، محتوای گفتار بعدی است. تعریف واژگان و بیان اقسام علامت، در گفتار سوم دیده می‌شود. توجه به سیر زمانی

علائم الظهور در گفتار ائمه علیهم السلام و اصحاب و تاریخچه بازتاب این نوع روایات در منابع کهن، گفتار چهارم این بخش را شکل داده‌اند. در گفتاری دیگر از این فصل، بازخوانی تاریخی مدعیان مصداق مهدی در قرون نخستین جامعه اسلامی به جهت آشکارسازی فضای جعل و تحریف احادیث نشانه‌های ظهور، مورد توجه قرار گرفته است. مقایسه علائم الظهور با نشانه‌های قیامت در راستای احتمال خلط نشانه‌ها، محور گفتار آخر این فصل است. فصل دوم کتاب در شش گفتار به ترتیب به نقد و بررسی روایات خروج پرچم‌های سیاه از شرق، قتل نفس زکیه، خروج سفیانی، طلوع خورشید از غرب، قیام خراسانی و ظهور سید حسنی اختصاص دارد. در این بررسی‌ها، این نتایج حاصل آمده است: به احتمال فراوان، روایات خروج پرچم‌های سیاه توسط عباسیان پس از رسیدن به قدرت، جعل شده باشد. پذیرش کشته شدن انسانی نیک‌سیرت که مرگ او نشانه‌ای بر ظهور باشد منتفی نیست. هرچند امکان دخالت بنی‌امیه و عباسیان در روایات سفیانی منتفی نیست، اما اصل نشانه بودن آن جای انکار ندارد. طلوع خورشید از مغرب، نشانه قیامت است که با ظهور خلط شده است. اثبات نشانه بودن قیام خراسانی و ظهور سید حسنی به دلیل کم بودن روایات آن، قابل اثبات نیست.

نصرت‌الله آیتی دیگر پژوهشگری است که نشانه‌های ظهور را محور مقالاتی قرار داده است. روایات نابود شدن لشکر سفیانی در منطقه بیداء در زمان بیرون آمدن از مدینه به جانب مکه برای کشتن مهدی، به‌عنوان یکی از نشانه‌های حتمی ظهور در مقاله «خسف بیداء» مورد بررسی قرار گرفته‌اند. ضوابط تطبیق‌دهی صحیح نشانه‌های ظهور با مصادیق بیرونی آن، دیگر موضوعی است که در مقاله «معیارهای تطبیق نشانه‌های ظهور» از آنها سخن به میان آمده است.

باید دانست تفاوت رویکرد دو نویسنده یادشده در مسئله نشانه‌های ظهور باعث شده است تا دیدگاه این دو نفر در امر یادشده با یکدیگر تفاوت‌هایی داشته باشد. بهره‌گیری صادقی از رویکرد تاریخی در پرداختن به بسترها و امکان جعل باعث شده است تا وی از نقش امویان و عباسیان در دامن زدن به برخی از این نشانه‌ها غافل نباشد؛ درحالی‌که تکیه آیتی، بیشتر بر روایات نشانه‌ها و پذیرش عمومی آنهاست.

مقاله «واکاوی روند روبه‌افزایش نقل‌های روایات نشانه‌های ظهور در سیر تدوین منابع روایی» دیگر اثری است که خدامراد سلیمیان در آن بیان داشته است: درنگ در تاریخ و تطور

روایات نشانه‌ها گویای آن است که پاره‌ای دگرگونی‌ها در روایات و شمار آنها در هر دوره‌ای نسبت به دوره پیشین قابل رصد است؛ به گونه‌ای که هرچه از عصر حضور دورتر می‌شویم، بر شمار این روایات افزوده شده است. ایشان بر این سخن است که هرچند این افزایش لزوماً به معنی ساخته شدن روایات در دوره‌های بعدی نیست، اما دست‌کم تردیدهایی را در اعتبار روایات بدون پیشینه پدید می‌آورد.

۷. اثبات تولد

به سبب پنهان نگاه داشتن تولد امام مهدی علیه السلام، مسئله اثبات وجود آن حضرت، محور گونه‌ای دیگر از پژوهش‌ها قرار گرفته است.

علی ایزدی در کتاب برهان ثاقب در اثبات وجود امام غایب، با بهره‌گیری از برهان‌های کلامی و حدیثی، درصدد اثبات وجود دوازدهمین امام برآمده است. از آنجاکه در این اثر، فارغ از تحلیل و نقد و بررسی، تنها به جمع‌آوری روایاتی بسنده شده است که بر اساس آنها می‌توان به اقامه دلیل بر وجود حضرت همت گماشت، لذا نمی‌توان آن را یک اثر پژوهشی به شمار آورد.

غلامحسن محرمی در کتاب نگرشی تاریخی بر حیات امام زمان علیه السلام در تلاش بوده است تا با بهره گرفتن از رویکرد تاریخی، بازنمایی از زندگانی امام دوازدهم را در اثر خویش به تصویر کشد. مهم‌ترین منابع گزارش‌گر حیات امام دوازدهم، اخبار پیامبر و ائمه طاهرين علیهم السلام از تولد حضرت مهدی علیه السلام و ارزیابی اخبار غیبت امام زمان با نگرش تاریخی، محور فصل‌های سه‌گانه بخش نخست این کتاب است. در بخش دوم که به شواهد حیات امام دوازدهم اختصاص دارد، نویسنده در پنج فصل، محتوای کتاب خود را بر محورهای دلایل تولد امام عصر، شواهد تاریخی زنده بودن حضرت مهدی علیه السلام در عصر غیبت صغری، شواهد حیات حضرت مهدی علیه السلام در عصر غیبت کبری، غیبت کبری و امکان طول عمر امام زمان علیه السلام و زنده بودن حضرت مهدی علیه السلام از زبان علمای اهل سنت شکل داده است.

حسین قاضی‌خانی در راستای اثبات وجود امام زمان علیه السلام درصدد برآمده است تا با استناددهی به داده‌های دیرین‌نگاشته‌ها، از آنچه بر منصب وکالت در عصر غیبت صغری

گذشته است، وجود حضرت را با شیوه‌ای تاریخی، در مقاله «اثبات تاریخی وجود امام زمان علیه السلام از راه بررسی منصب وکالت در عصر غیبت صغری» به اثبات برساند.

۸. تطبیق روایات مهدویت

به دلیل نوع نگاه مصداقی امامیه به دوازدهمین پیشوای خود به‌عنوان مهدی علیه السلام و نگاه آخرالزمانی اهل سنت به مهدی، برخی نویسندگان بر آن شده‌اند تا با تطبیق روایات مصادر فریقین، تشابه و تفاوت این دو دیدگاه را به بررسی بنشینند.

ازجمله آثاری که با این رویکرد نگارش یافته است کتاب بررسی تطبیقی تفسیر آیات مهدویت و شخصیت‌شناسی امام مهدی علیه السلام در نگاه فریقین، به قلم فتح‌الله نجارزادگان می‌باشد. نویسنده در این اثر، بررسی تطبیقی آیات اظهار دین،^۱ و عهد^۲ و سیطره دین^۳ را از نگاه اندیشمندان شیعی و سنی به‌صورت جداگانه و هرکدام را در یک فصل مد نظر داشته و آن‌گاه در فصل پایانی کتاب، به شخصیت‌شناسی امام مهدی علیه السلام از نگاه منابع فریقین اهتمام ورزیده است.

مهدی اکبرنژاد دیگر محقق است که در کتاب بررسی تطبیقی مهدویت در روایات شیعه و اهل سنت، این رویکرد را فراروی خود قرار داده است. وی مشترکات فریقین در امر مهدویت را محتوای فصلی از کتاب خود و موارد اختلافی مهدویت میان شیعیان و اهل سنت را محتوای فصلی دیگر از آن قرار داده است. آن‌گاه در فصل پایانی، به ناقدان احادیث مهدویت و پاسخ‌گویی به اشکالات آنان توجه داشته است.

در این میان در کتابی با عنوان امام مهدی علیه السلام در آینه روایات شیعه و اهل سنت، که به همت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی انتشار یافته است، محمدمیر ناصری، روایات مصادر شیعی و سنی را در موضوعات مختلف مهدوی، بی‌آنکه به تحلیل یا بررسی آنها بپردازد، تنها در ۲۶ باب دسته‌بندی نموده است.

۱. به‌رسم‌نمونه: توبه، ۳۲-۳۳.

۲. نور، ۵۵.

۳. مائده، ۳.